

„... i já jsem proti rozdělení literatury, ale...“. Česko-slovenské otázky v korespondenci P. J. Šafárika (do roku 1833)¹

PETER KÁŠA (PREŠOV)

Key words: language, literature, identity, Czech, Slovaks, relationships

Abstract:

This paper analyzes the role of codified Czech in the process of formation of the Slovak national identity in early 19th century. The main emphasis is on the analysis of the role of codified Czech in the formation of Slovak national identity as manifested in P. J. Šafárik's letters to Ján Kollár, František Palacký and Martin Hamuljak. The paper analyzes the formation of young P. J. Šafárik's views on this theme from time of his study in Jena, Germany (1815) up to his stay in Prague (1833). The main argument of the paper is that concerning „the Slovak question“, his views had not radically changed. He considered the Slovak nation to be an autonomous community with its own language and tradition. From the perspective of the Slovaks, he considered the Czech language to be rather a foreign language, although very close to Slovak, understandable and definite codified language. Being a part of Hungary, in his view, through the use of this language the Slovak society could develop most spiritually, most effectively and quickly.

Kým v básňach a estetických úvahách naznačuje mladý P. J. Šafárik prekračovanie konvencií a hľadanie nových foriem v umeleckom jazyku, tak v *Dejinách slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí* z roku 1826 je novátorom aj v otvorenejšej systematizácii slovanských jazykov a literatúr. Jeho „prehĺbená diferenciacia“ slovanských kultúr a najmä vyčlenenie „jazyka a literatúry Slovákov“ bolo ambivalentné. Na jednej

¹ K napísaniu tohto príspevku ma motivovala nielen téma konferencie, ale aj 150. výročie úmrtia P. J. Šafárika (1795–1861).

strane český osvietenický vedec a slavista J. Dobrovský v recenzii na túto prácu napísal: „*Čechom a Slovákom, ktorých autor ako rodený Slovák oddeľuje od Čechov, venuje sa prvý a druhý oddiel druhej časti.*“ (...) „*Oddeľil však nielen tých, ktorí naozaj po slovensky píšú, ale aj všetkých ostatných Slovákov, ktorí vo svojich spisoch uchovávajú rýdži český knižný jazyk bez odchýlky.*“² Poukazoval na Šafárikovu vedeckú nezrelosť a exponovanú emocionalitu. Na druhej strane, otváranie prísne až dogmaticky chápanej československej jednoty a najmä romantizujúci národno-buditeľský zápal s nadšením prijímala generácia mladoslovákov. Tvorca slovenského národného programu, J. M. Hurban argumentoval pri obrane novej „štúrovskej“ slovenčiny aj týmto odkazom na P. J. Šafárika: „*Od Vás vieme, že sme kmeň osobitý, majúci svoje nárečie odchodné od českého, lebo ste nám o tom písali dosť zreteľne nielen vo Vašej Historii reči a literatúry slovenskej, ale i vo svojom Národopise.*“³ To, čo Dobrovský považoval za prejav mladíckej „expresie“ a vedeckej nezrelosti, prijal J. M. Hurban ako intelektuálne gesto rodeného Slováka, ale aj renomovaného vedca a medzinárodne uznávaného slavistu⁴. Šafárikova koncepcia hľadájúca súzvučnosť medzi slovenskou osobitosťou a česko-slovenskou jednotou sa tak ocitla v epicentre rozličných podob národných hnutí ako aj napätí a sporov „starého“ osvietenského racionalizmu a „novej“ (pre)romantickej emotionality. Bola to doba, poznačená „znamením zrodu“⁵, ktorá v sebe kódovala „otvorenosť a nejednoznačnosť“. Podobne aj v ranej tvorbe P. J. Šafárika možno sledovať znaky individuálneho hľadačstva „tvorivého nepokoja“, ale najmä osobnej mravnej zodpovednosti za kultúrnosť a vzdelanosť širších vrstiev spoločnosti.

V slovenských didakticko-osvetových charakteristikách sa často zdôrazňuje, že Šafárik bol síce zástancom československej jednoty, žil v Čechách a písal po česky, ale napriek tomu nikdy nezaprel svoj slovenský pôvod. Zdôrazňovanie slovenskosti je pochopiteľné, ale emocionálne podfarbené slová často potláčajú Šafárikov „reálny osobnostný profil“ a skutočnosť, že bol uznávaný vzdelanec európskeho formátu a priekopník

² *Dodatky. Recenzia Jozefa Dobrovského.* In: ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí. Košice, UPJŠ 1993, s. 342.

³ HURBAN, Jozef Miloslav: *Životopisy a články.* Bratislava, Tatran 1973, s. 161.

⁴ K tomu bližšie ŽEMBEROVÁ, Viera: *Šafárikove Slovánske starožitnosti a literárny proces 19. storočia.* In: zb. P. J. Šafárik v slovenskej a českej slavistike. Košice, UPJŠ 1993, s. 111–115.

⁵ K tomu bližšie MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu.* Praha, HaH 1995; KAŠA, Peter: *Raná tvorba P. J. Šafárika.* In: Dve štúdie o P. J. Šafárikovi. Prešov, FF UPJŠ 1995.

modernej komparatívnej filológie a historiografie. Počas celého života sa aj v česko-slovenských otázkach prejavoval ako otvorený (romantizujúci) liberál, ale aj ako prísny a racionálny (osvietenský) konzervatívny mysliteľ. Nikdy však neexponoval a neprečoňoval hodnotu „národnosti a národnej príslušnosti“ v dnešnom zmysle slova. Naopak, akosi prirodzene vyzdvihoval a zdôrazňoval univerzálnejšie ľudské hodnoty ako kultúrnosť, vzdelanosť, objektivnosť, pravdivosť, toleranciu, empatiu, a to v rozličných kultúrnych kontextoch (slovanských, československých, slovenských, uhorských, rakúskych či európskych). Aj preto, by mohol byť „symbolom Slovenska ako reálnej entity medzi civilizovanými národmi sveta“, ako to poznamenal britský konzervatívny filozof R. Scruton⁶ a nie iba jeden zo „slovanských mýtotvorcov“ ako napísal iný britský bohémista a slovakista R. Pynsent⁷.

Mladý Šafárik veľmi citlivo vnímal otázku prepojenosti jazyka a kultúry a v týchto pragmatických reláciách uvažoval aj o komunikačných a estetických funkciách češtiny a slovenčiny. V tomto smere sú veľmi dôležité dva podnety. Prvý uvádza vo vlastnom životopise, kde „o sebe“ Šafárik tesne pred odchodom do Prahy píše, že: „*Hoci pochádzal zo slovanských rodičov a vyrástol medzi Slovanmi, predsa až do svojho šestnásteho roku nepoznal a nevážil si ani svoj národ ani svoju materinskú reč (...) až kým sa mu náhodou dostala do rúk česká rozprava pražského profesora J. Jungmanna o cene materinskej reči a národnej vzdelanosti a tá ho dojala veľmi hlboko.*“⁸ Druhý impulz prichádza z nemeckého prostredia počas štúdií v Jene (1815–1817). Mladého Šafárika inšpirovala skutočnosť, že o prirodzenej kráse ľudového jazyka písali aj najznámejší nemeckí vzdelanci, spisovatelia a filozofi. Nové poznanie sformuloval v známom *Príвете k Slovanom* (1817), kde píše o „*reči ľudu a jej prirodzenej prostote a pôvabe, (...) za ktorú sa nehanbili ani Herder a Goethe.*“⁹ Z aspektu témy príspevku je však dôležité, že takmer polovicu tohto textu venuje autor autentickým podobám „slovenčiny“, uvedenú často citovanou myšlienkou, že: „*...drsná reč učených skladateľov nie je rečou prostého ľudu*“¹⁰, ktorú ďalej obhaja aj týmito emocionálne podfarbenými slovami: „*Keby sa tie (slovenské – poz. P. K.) piesne mali iba na české kopyto navliekať*

⁶ SCRUTON, Robert: *Na slovo*. Slovenské pohľady, 109, 1993, č. 1, s. 46.

⁷ PYNSENT, Robert: *Pátrání po identitě*. Praha, HaH 1998, s. 67–123.

⁸ ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Literatúra, jazyk, spoločnosť*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1961, s. 24.

⁹ Tamže, s. 29.

¹⁰ Tamže, s. 30.

*a tak i písať, čo by sa ináč urobilo ľahúčko, vtedy by sa to, čo práve hľadáme – ich pôvodný charakter zotrel a stratil.*¹¹

Hodnotový systém mladého Šafárika sa tak profiluje na báze vysokej nemeckej kultúry a Jungmannovej obrany českého jazyka. Oba tieto momenty smerujú jeho záujem k materinskému jazyku a k živým autentickým podobám slovenčiny. V ranom období sa s rovnakou intenzitou venuje aj zberateľstvu ľudových piesní (spolu s J. Kollárom vydali v roku 1823 *Písne světské lidu slovenského v Uhřích*) i otázkam novej českej prozódie a vysokého básnického štýlu (*Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie* spolu s F. Palackým v roku 1818). Intenzívne však premýšľa o „možnostiach a limitoch“ rozličných foriem nekodifikovanej slovenčiny.

V liste Jánovi Kollárovi z februára 1821 píše, že slovenskí spisovatelia v Uhorsku by sa viac mali pozerat' na seba ako na Čechov: „...*nyňi ne tak vysokých ideálů, jako raději hlubokého života našich zanedbalých bratří Slováků šetřiti třeba.*“¹² Obáva sa však, že tým vnesie „*zmatku i ještě větší zkázy do úbohého literárního našeho života*“¹³, čo môže negatívne ovplyvniť jeho formujúci sa vedecký profil. Na druhej strane však jednoznačne a nekompromisne odmieta slovenskú gramatiku A. Bernoláka. Pre Slovákov a Čechov navrhuje cestu kompromisu, kde sa čeština vymedzuje ako „cudzí“, ale „pravidelný a systémový“ jazyk. Argumentácia je nasledovná: „*Jazyk, nímž hrstka lidu našeho mluví, není onoho pravidelného (ačkoli cizího) tak daleký, abychom se odtud překážky zrůstu spisovatelstva a vzdělání národu slovenského v Uhřích obávati mohli. (...) Pravidelnost jazyka nevyklučuje srozumitelnost, naprosto nepravidelnosti nechci míti. Budou-li věci, jež učitel (spisovatel) lidu přednáší, schopnosti tohto přiměřeny, samy v sobě srozumitelný, a budeli jim od učitelů rozuměno, budou dozajista i lidu našemu, nechť je třeba přednáší řečí, kterou patery Mojžíšovy, a čtvery Evangelia psány jsou, a kterou Slováci naši nikdy nemluvíli.*“¹⁴ Tieto myšlienky potvrdzujú, že Šafárik kriticky a jasne oddeľoval a diferencoval funkciu „nízkeho“ (ľudového) a „vysokého“ (spisovného) jazyka. Ako osvietenký vzdelanec zdôrazňoval efektívnosť a funkčnosť jazykovej komunikácie. Ľudová slovenčina a spisovná čeština existovali v jeho koncepcii vedľa seba ako prenikajúce, ale samostatné systémy so špecifickými funkciami v slovenskom a českom kultúrnom kontexte. Šafárik ešte nevnímal jazyk v absolútnych zjednocujúco-diferencujúcich kategóriách. „*Nespájal istú skupinu ľudí preto, aby ju potom hneď vyčlenil ako zvláštnu individualitu v rodine národov, ale mal im sprostred-*

¹¹ Tamže.

¹² Tamže, s. 247.

¹³ Tamže.

¹⁴ Tamže, s. 246–247.

*kovať univerzálne platné a rozumu podliehajúce pravdy.*¹⁵ Znamená to, že ani češtinu nepovažoval za symbol či esenciu spoločného „československého národného ducha“, ale „iba“ za dôležitý prostriedok k dosiahnutiu vyššieho stupňa vzdelanosti slovenského etnika, pričom tento názor v zásade nikdy nezmenil.

Česko-slovenskú literárnu jednotu však považoval za formu nadstavby, ktorá má konštantnú podobu a stálu hodnotu. Potvrdzujú to aj slová, kde žiadal J. Kollára, aby do jeho *Dejín* vypracoval časť „*historie literatury slovenské v Uhřích (u Slováků)*“, (...) ktorá je „*jen ratolest literatury české*“¹⁶. Zdá sa, že kľúčovým problémom bolo pre mladého Šafárika presné terminologické ukotvenie užšej slovenskej otázky v širšom systéme jazykov a kultúr, ale aj obava, že sa jeho projekt neprijme. Dospieva k logickému a pragmatickému záveru, ktorý je zároveň aj prijateľným kompromisom. V systéme slovanských filológií vyčleňuje (len) „jazyk a literatúru Slovákov“ a (ešte) nie „slovenský jazyk a literatúru“.

Svoju prvú veľkú syntetickú prácu koncipoval Šafárik ako uhorský Slovák pôsobiaci v srbsko-maďarsko-slovenskom prostredí multikultúrneho Nového Sadu, kde ako evanjelik bol riaditeľom pravoslávneho gymnázia. Vedeckú prácu vykonával so sebakritickou pokorou a dôsledne, ale aj so zdravým zápalom, ktoré však postupne opadávalo. Skeptickejší bol najmä v otázkach možnosti rozvíjania slovenskej kultúry a vzdelanosti v Uhorsku. Dokazuje to aj list J. Kollárovi z marca 1824, v ktorom rezignovane píše: „... já naprosto nemám naděje nižádné, aby mezi našimi uherskými Slováky, kdy lépe bylo. Jest to arci přebolestné srdci mému, že toto přesvědčení žádným rozumováním vyvrátiti nemohu.“¹⁷ Šafárikova výpoveď má zlomový charakter, kde sa objavuje nielen problém straty mladíckych ilúzií, ale aj signály osobnej krízy a prehodnocovania hodnotových priorit. Najmä nenaplnený ideál budovania vlastnej slovenskej kultúrnej identity vníma mladý vzdelanec ako existenciálny problém: „... ale národnímu spisovatelství mému chybuje ovšem všakého podnětu. Tímto duchem národního (národem zde rozumím Slováky naši uherské) spisovatelství mne napotom nadchnouti chťiti, bylo by slepému o barvách rozprávati. To pre mne na věky ztraceno.“¹⁸ Ocitá sa na križovatke, premýšľa a naznačuje nové cesty a možnosti „*toulati sa po těch povsechních všeslovanstva stezkách bez domu a vlasti*“ alebo „*utíkati se pohostinu k těm*

¹⁵ KOWALSKA, E.: *Národní vývoj Slovákov do roku 1918*. Slovenské pohľady, 109, 1993, č. 1, s. 96.

¹⁶ ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Literatúra, jazyk, spoločnosť*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1961, s. 248.

¹⁷ Tamže, s. 253.

¹⁸ Tamže, s. 254.

*pobratanců polím*¹⁹. Tieto slová rezignácie paradoxne svedčia o tom, že Šafárik celé desaťročie považoval za svoju bytostnú prioritu zmysluplnú prácu pre Slovákov v Uhorsku, pre svoje spoločenstvo v stave zrodu, ale už zmysluplné aj hlbším kolektívnym národným duchom. Predpoklady pre zmysluplnú prácu však v Novom Sade ani na iných miestach Uhorska neboli splnené ani v minimálnej miere a nebola ani nádej na zmenu. Nepriaznivé okolnosti ho tak stále viac nútili k tomu, aby opustil slovensko-uhorský kultúrny priestor a obrátil sa na širšie Slovanstvo a najbližšie české vlastenecké kruhy.

Prelomom v živote P. J. Šafárika bolo vydanie novátorskej práce *Dejiny slovanského jazyka a literatúry*, ktorá vyvolala širokú diskusiu a nečakane rýchlo mu priniesla uznanie a zabezpečila status renomovaného vedca, slavistu a filológa v európskych reláciách. Kritické poznámky smerujúce k „slovenskej časti“ vysvetľuje aj J. Kollárovi v roku 1827: „*Nářek ten, na oddělování slovanského (ně slováckého pro boha ně!) nářečí od českého v mé literatuře jest veru bezzásadový. Od toho nemohu odstupiti. V budícím vydání ešte dále pokročím.*“²⁰ V súvislosti so Slovákami obhajuje odvodené tvary ako „*slovensky, slovenské a Slovensko*“ a dodáva, že: „*Každý národ sám najlépe ví, jak řeč svú jmenovati má.*“²¹ (Ukazuje sa, že tieto pojmy neboli ešte ani pre Šafárika definitívne a používa ich aj v širších synonymických súvislostiach so „slovanským spoločenstvom“. Napríklad pri kritike „celoslovenskej gramatiky“ J. Herkeľa na autorovu adresu poznamenáva, že „... *on pevnú naději má, že jeho abeceda bude všeobecne slovenská u všech slovenských kmenů*“²².) Vo vzťahu k téme tohto príspevku je však dôležité to, že v tomto liste zo slovenského pohľadu veľmi otvorene kritizuje českú „uzavretosť, samolúbosť“ a najmä neochotu viesť dialóg o možných reformách súčasnej spisovnej češtiny. Upozorňuje na dva momenty: 1. „*Nynější pospolitý sloh českých spisovatelův nemůže nikdy národným slohem našich Slovákův býti*“; 2. „*Pokud si naši Slováci jakýsi svému nářečí přiměřený spisovný sloh, nech třeba na základech české gramatiky, nezarazejí: až potud nebude u nás národní literatury, nebude u lidu chuti ke čtení.*“²³ Postrehy P. J. Šafárika vychádzajú z osvietenko-pragmatickej predstavy o jazyku, ktorého zmyslom je zefektívnenie komunikácie medzi spisovateľom (vzdelancom) a širšími ľudovými vrstvami: 1. neodmieta sa tu čeština „an block“, ale iba jej aktuálna „literárna/spisovná podoba“; 2. pre Slovákov sa žiada vytvorenie primerané-

¹⁹ Tamže.

²⁰ Tamže, s. 265.

²¹ Tamže, s. 266.

²² Tamže, s. 269.

²³ Tamže, s. 266.

ho (zrozumiteľného a komunikačného) slohu; 3. prijateľnosť nového jazyka nie je bezpodmienečne a nevyhnutne viazaná na princípy českej gramatiky, aj keď z praktického hľadiska sa to považuje za najjednoduchšie a najefektívnejšie riešenie. (Práve tento pragmatický moment uvádzal Šafárik aj v argumentáciách proti prijatiu štúrovskej slovenčiny.)

V tom istom čase premýšľal Šafárik aj o nejakej forme inštitucionalizácie slovenskej vzdelanosti a kultúry – „slovenskej matice“ podľa srbského modelu. Píše o tom nielen J. Kollárovi do Pešti, ale aj M. Hamuljakovi do Budína, s ktorým udržiaval intenzívne kontakty najmä v súvislosti s prípravou, vydaním a distribúciou *Dejín slovanskej reči a a literatúry*²⁴. Hamuljak sa často obracal na Šafárika aj s otázkami okolo založenia slovenskej knižnice, slovenskej spoločnosti, slovenského literárneho časopisu, ale aj slovenských politických novín. Je všeobecne známe, že M. Hamuljak bol prívržencom bernolákovčiny, ale rovnako sa snažil o vytvorenie „madkonfesionálnej slovenskej národnej jednoty“. Šafárik podporil jeho projekt slovenských politických a literárnych novín: „*Nepřítomnost novin jest důkaz totálního lethargu, civilné, politické i literárne smrti národu. Jak jest v skutku s námi Slováci!*“²⁵ Na druhej strane ako pragmaticky zameraný vedec – filológ rezolútne odmietal tak „všeslovanskú gramatiku“ J. Herkeľa, ako aj „trnavskú slovenčinu“ A. Bernoláka. Navrhuje, aby noviny vychádzali „v nářečí česko-slovenském (...) a orthografie by musela obyčejná česká býti“²⁶. Odmieťa nebezpečenstvo radikálnych „obratov“ v gramatike a pripomína, že čeština síce nie je dokonalá, ale je „*historicky ugruntovaná*“, pre Slovákov sa „*nejlépe hodí*“²⁷.

Korespondencia P. J. Šafárika s F. Palackým bola najintenzívnejšia počas ich blízkeho priateľstva a spolupráce okolo roku 1820 a potom až o desať rokov neskôr, tesne pred Šafárikovým odchodom do Prahy. V čase, keď sa profiloval jeho vedecký koncept slovanskej filológie, rokoch 1824–1828, si nevymenili ani jeden list²⁸. Neskôr si navzájom vysvetľujú vedecké problémy, pričom Šafárik sa nevyhýba ani aktuálnym a citlivým otázkam česko-slovenských vzťahov a väzieb. Svoju predstavu „o používaní češtiny v slovenskom prostredí a česko-slovenskej literárnej jednoty“ v princípe nezmenil, ale upozorňuje na ľahostajnosť českých vzdelancov voči Slovákom ako aj na tendencie smerujúce k českému paternalizmu a nadradenosti. Kritizuje názory, ktoré zdieľal aj F. Palacký:

²⁴ *Listy P. J. Šafárika Martinovi Hamuljakovi*. Martin, Matica slovenská 1965, s. 124–125.

²⁵ Tamže, s. 163.

²⁶ Tamže.

²⁷ Tamže, s. 167.

²⁸ *Korespondence P. J. Šafárika s F. Palackým*. Praha, ČSAV 1961, s. 8.

1. etnografické stotožnenie Čechov a Slovákov: „*Že Slováky s Čechy dialekticky ztotožňujete, to je právě taký starý hřích, z jakého Vy Němce káráte (...) Slováky jste měli oddělití etnograficky a co do literatury říci, že jedna jest s českou a jedna býti musí.*“²⁹ 2. opis slovenčiny ako variantu (nárečia) češtiny: „*Jestli Vám slovensky Varietät českého, tedy česky nic než Varietät bulgarského nebo ruského (...) i já jsem proti rozdvojení literatury. Ale dobré věci netřeba nepravdou, lží, bludem hájiti (...) Nejde zde o to věc, co českému a slovenskému nářečí spolné jest, ale o to, co každému z nich vlastní.*“³⁰

Záverom možno skonštatovať, že aj myšlienky a argumentácie z korešpondencie potvrdzujú, že P. J. Šafárik pri analýzach a hodnotení česko-slovenských vzťahov vychádza z dvoch základných premis: 1. Slováci tvoria v Uhorsku jedinečné a svojbytné spoločenstvo (národ, etnikum...), ktoré charakterizuje špecifický jazyk a kultúrne tradície; 2. slovenčina nie je len nárečím češtiny, ale tá je pre Slovákov najbližším, najzrozumiteľnejším a najpraktickejším normovaným (spisovným, literárnym) jazykom, cez ktorý sa môžu na aktuálnom stupni sociálneho rozvoja najefektívnejšie a najrýchlejšie vzdelávať a kultúrne rozvíjať.

²⁹ Tamže, s. 90–91.

³⁰ Tamže, s. 98–99.